

INDUSTRIA 3

NIEUWSBULLETIN

nr. 3 | december 2010

Inhoud: 41 Industriamonument 42 Berichten 47 Literatuur 48 Colofon

Industriamonument: Conservenfabriek Verburg

De gevel van de Noordhollandsche Conservenfabriek in Noord-Scharwoude. Foto Heemschut

Marcel Overbeek – Aan de Voorburggracht 301 in het bij Heerhugowaard gelegen Noord-Scharwoude staat de voormalige conservenfabriek van de firma Verburg. In de streek wordt vanaf de 19de eeuw vanouds veel kool verbouwd. Deze teelt leidde tot de vestiging van diverse conservenfabrieken, waar de kool werd verwerkt tot zuurkool.

In 1878 werd in Noord-Scharwoude een zuurkoolfabriek gesticht. In de beginjaren wordt vooral witte kool verwerkt tot zuurkool en daarnaast worden diverse groenten gezouten. Later breidt de zuurkoolproductie uit met een conservenafdeling, waardoor de fabriek het hele jaar in bedrijf is. In 1894 wordt de fabriek overgenomen door de ondernemer Pieter Verburg, onder de nieuwe naam 'Noordhollandse Conservenfabriek Pieter Verburg'. De fabriek wordt uitgebreid en krijgt aan de straatzijde een monumentale voorgevel in Nederlandse neo-renaïssancestijl.

De gevels zijn voorzien van fraaie details, met trapgevels, speklagen en siermetselwerk. Later wordt de fabriek overgenomen door 'Burchtconserven'. In 1998 wordt de productie beëindigd en komt de fabriek leeg te staan. Na jaren van

verval moest de voorgevel worden gestut met een stalen stutconstructie. In het voorjaar van 2010 is een verbouwingsplan voor de fabrieksgebouwen gestart in opdracht van Woningbouwvereniging Langedijk. Bij dit project blijft de monumentale voorgevel van de fabriek, een rijksmonument, behouden, en wordt achter de gevel een nieuw woningcomplex gerealiseerd met 22 appartementen en maisonnettes. Omdat de fabrieksgebouwen niet geschikt waren voor een nieuwe bestemming is hier gekozen voor de pragmatische oplossing, door alleen de voorgevels te behouden. De verbouwing wordt uitgevoerd door bouwbedrijf Henselmans, naar ontwerp van Rietvink Architecten te Oosthuizen. De totale kosten van het bouw- en renovatieproject bedragen 3,5 miljoen euro.

Groningen

Deel suikerfabriek mag blijven

Groningen – Een klein deel van de voormalige suikerfabriek aan de Van Heemskerckstraat in de stad Groningen blijft waarschijnlijk behouden. Dit heeft de gemeente Groningen te horen gekregen van het ministerie van landbouw. De sloop van de suikerfabriek, tot voor kort eigendom van de Suikerunie, was dwingend opgelegd door de Europese Unie in het kader van het terugdringen van de suikerproductie in Europa, ten gunste van de suikerindustrie buiten Europa. Tegen de sloop van het immense complex is het laatste jaar veel protest gerezen vanuit erfgoedorganisaties. Ook architecten en particulieren tekenden bezwaar aan. Ondanks talloze modernisering, verbouwingen en uitbreidingen bleek tijdens de sloop dat er nog diverse originele bouwdelen

aanwezig waren uit de beginperiode van de suikerfabriek. De fabriek werd in 1909 gesticht als coöperatieve suikerfabriek, als concurrent voor de iets verder gelegen particuliere suikerfabriek in Hoogkerk. Architect W.K. van Oort tekende het ontwerp. Tot de resterende bouwdelen, die nu behouden zullen blijven, behoren in ieder geval het restant van de oude gemetselde fabrieksschoorsteen uit 1909, die in 1981 voor een deel is afgebroken. Deze behoort tot de laatst overgebleven fabrieksschoorstenen van de stad Groningen.

Het tweede gaaf bewaarde oorspronkelijke bouwdeel is het entrepo annex zeefgebouw, een vijflaags traditioneel fabriekspand met gietijzeren ramen. Tot slot blijft de oude werkplaats behouden, een langgerekt eenlaags bakstenen

Groningen: restant fabriek Suikerunie.
Foto Marcel Overbeek

bedrijfspan. Verder staat sinds de sloop van de fabriek nog eenzaam op het fabrieksterrein de 90 meter hoge betonnen schoorsteen, die in 1986 is gebouwd als opvolger van de gemetselde fabrieksschoorsteen. Of deze monumentale schoorsteen, een landmark dat zichtbaar is vanuit de Groninger binnenstad, behouden kan blijven, is nog niet duidelijk. Ook is nog onbekend welke bestemming het terrein van de suikerfabriek krijgt. De problematiek rondom het behoud van enkele monumentale onderdelen van de suikerfabriek toont aan hoe complex deze materie is geworden als gevolg van de verregaande bemoeienis van de Europese Unie. Die gaat in dit specifieke geval zover, dat de EU invloed uitoefent op het lokale monumentenbeleid van een gemeente. Een kwalijke ontwikkeling.

Hoofdkantoor Stork gesloopt Maak van spoorwegbrug fietsersbrug

Hengelo - In april is het oude hoofdkantoor van de machinefabriek Stork in Hengelo gesloopt. Deze sloop moet de weg vrij maken voor de nieuwbouw van het Nederlandse hoofdkantoor van Siemens Industriële Turbomachines. Met de sloop van het oude kantoor van Stork is een belangrijk monument van de Hengelose industriële geschiedenis verdwenen. Het kantoor, een monumentaal pand in vier verdiepingen en opgetrokken in expressionistische baksteenarchitectuur, werd omstreeks 1925 gebouwd. In 1943 was dit hoofdkantoor de locatie waar een staking uitbrak onder de Stork-werknemers tegen de Duitse bezetters. Met de sloop van het kantoor en de bouw van het nieuwe, moderne Siemenspand wordt opnieuw een deel van het plangebied 'Hart van Zuid' in Hengelo gerealiseerd. In dit masterplan wordt fasegewijs het industriegebied van Stork herontwikkeld, met behoud van een aantal belangrijke industriële monumenten. Helaas behoorde het hoofdkantoor niet tot de te behouden objecten. Wel zal het ernaastgelegen, opvallende bedrijfspand van Stork met de afgeronde hoek uit de dertiger jaren behouden blijven. Een groot deel van het achterliggende fabriekscampus is overigens nog steeds in gebruik bij machinefabriek Stork.

Enschede - De spoorwegbrug in de Noord Esmarkerrondweg in Enschede zal in 2011 worden gesloopt. De brug werd in 1868 gebouwd voor het wegverkeer, dat op deze plaats de verdiept aangelegde spoorlijn Enschede-Gronau passeert. Een soortgelijke brug is nog te vinden in de Oostveenweg. De beide spoorwegbruggen (in feite spoorwegviaducten) hebben een bijzondere gietijzeren constructie, bestaande uit vier ronde gietijzeren zuilen met halfronde verbindingbogen. Op de kapitelen zijn sierstukken aangebracht van gietijzer in de vorm van acanthusbladeren. De bruggen hebben een houten wegdek en stalen zijleuningen. Omdat de bruggen zijn gebouwd in een tijd dat er nog geen auto's waren, voldoen ze niet meer aan de eisen van het huidige intensieve wegver-

keer. De bruggen, eigendom van Prorail, zijn zo smal dat auto's elkaar niet kunnen passeren. Tegen de sloop van de brug in de Esmarkerrondweg is protest gerezen vanuit de lokale bevolking. Als mogelijkheid tot behoud van de oude brug is genoemd een plan om deze te demonteren en elders als voetgangers- en fietsersbrug een nieuwe bestemming te geven.

Enschede, spoorwegbrug Esmarkerrondweg.

Verwaarloosd Welna wacht op opknappbeurt

Enschede - In de natuurlijke omgeving van Enschede bouwden vele textielabrikanten vanaf 1900 hun buitenhuis. De monumentale villa's, vaak gelegen in een ruim park van hele hectaren, vormden een schrilte tegenstelling met de textielabrieken in het centrum van Enschede, met hun lawaaiige machines en rook uitbrakende schoorstenen. Een van de nog bewaard gebleven fabrikantenvilla's is de villa Welna, aan de Oldenzaalsestraat. Dit buitenverblijf werd in de 19de eeuw gesticht door de textielfamilie Blijdenstein. Eind 19de eeuw werd het verkocht aan een andere textielfamilie, Ter Kuile. Benjamin Willem ter Kuile liet op het terrein in 1906 een nieuw landhuis bouwen naar ontwerp van de architect Karel

Muller. Deze bouwde vele landhuizen voor de Twentse textielfamilies. Het landhuis Welna werd opgetrokken in een bouwstijl verwant aan de Engelse cottagestijl. Het park rondom werd in de Engelse landschapsstijl ingericht met slingerende paden en vijvers. In 1916 werd de villa uitgebreid met een kantoorvleugel. De gevels zijn deels witgepleisterd, met een uitgebouwd houten balkon en vensters voorzien van klassieke luiken. Door de teloorgang van de Enschedese textielindustrie in de jaren zestig droogden de financiële bronnen op voor de familie Ter Kuile en werden in 1963 hun fabrieken verkocht aan de gemeente Enschede. In 1966 werd de villa met het omringende landgoed verkocht aan een exploitatiemaatschappij. Eind 20ste eeuw

verdween een groot deel van het park door verkoop aan derden. Sinds 2009 staat het landhuis leeg en is het verval al aardig toegeslagen en wordt het niet of nauwelijks onderhouden door de eigenaar. Ook het park verkeert in verwaarloosde staat. De eigenaar van de villa, Trebbe Projecten, heeft plannen om het pand - een rijksmonument - op te knappen. Volgens de gemeente Enschede wordt door de eigenaar gewerkt aan een onderhoudsplan voor het landhuis, waarvan de uitvoering echter afhankelijk is van subsidietoekenning door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. In de visie van de gemeente zou het landgoed na een opknappbeurt opengesteld moeten worden als wandelgebied.

Berichten

Gemaal H.J. Lovink bij Harderwijk.

Foto Marcel Overbeek

Flevoland

Eerste gebouwde rijksmonument

Dronten - Met de aanwijzing van het gemaal H.J. Lovink in Dronten krijgt Flevoland zijn eerste gebouwde rijksmonument. Het gemaal is in 1957 geplaatst voor het droogmalen van de Flevopolder. Het gebouw, een typisch voorbeeld van functionele wederopbouwarchitectuur, is ontworpen door architect Dirk Roosenburg. Het gemaal is vernoemd naar dr. H.J. Lovink, voorzitter van de staatscommissie die de landbouwkundige en economische kant van de inpoldering van de Zuiderzee behandelde. Het gemaal onderscheidt zich door zijn modernistische vormgeving met een bijzondere betonconstructie, de elektrische installatie met elektromotoren en een groot kunstwerk. Dat laatste heet 'Land en water' en is gemaakt door J.M. Roosenburg. Dit hardstenen reliëf, aangebracht boven de entree, laat een voorstelling zien van een visser en een boer, die elkaar de hand geven. Het gemaal, dat nog steeds in bedrijf is, is overigens een van de honderd gebouwen uit de wederopbouwperiode, die enkele jaren geleden door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zijn voorgedragen als rijksmonument.

Zuid-Holland

Prijs NWS voor Delftse watertoren

Delft - Het bestuur van de Nederlandse Watertoren Stichting (NWS) heeft de watertorenprijs 2010 uitgereikt aan Anne-Marie Wegh en Werner Bremer, de eigenaren van de watertoren in Delft. De prijs werd toegekend vanwege het uitgevoerde herbestemmingsplan voor de toren, die een nieuwe bestemming heeft gekregen als wellness-centrum en waterwinkel. Het verbouwingsplan voor de watertoren werd gemaakt door architect Ana Rocha van Rocha Architecten, die er in slaagde 'op overtuigende wijze een lastige opgave tot een inspirerend eindresultaat te brengen', aldus het juryrapport van de NWS. De verschillende functies van de nieuwe bestemming zijn ondergebracht in een bouwvolume, dat los in de oude toren is geplaatst. De nieuwe toevoeging onderscheidt zich van de bestaande constructie door de witte kleur, de gladde afwerking en de vrije vorm. Door dit concept

blijft de ruimtelijkheid van de oude watertoren optimaal zichtbaar voor de bezoeker. Het nieuwe gedeelte bevat twee meditatie ruimtes. Het waterreservoir is verbouwd tot ontmoetingsruimte. Volgens de NWS is de herbestemming van de Delftse watertoren 'een lichtend voorbeeld' voor de wijze waarop bestaande waardevolle bouwwerken voor een nieuwe functie kunnen worden benut. De watertoren van Delft, een rijksmonument, werd in 1896 gebouwd in neorenaissancestijl naar een ontwerp van de toenmalige stadsarchitect M.A.C. Hartman. De 29 meter hoge toren bevat een Intzereservoir met een inhoud van 600 m³. Tot 1996 was de toren in gebruik voor de Delftse drinkwatervoorziening. De huidige eigenaren verwierven de toren via een prijsvraag die door de gemeente Delft was uitgeschreven.

Het tabakspakhuis in Druten.
Foto Marcel Overbeek

Noord-Holland

Ringers wijkt definitief voor wonen

Alkmaar – Aan het Noord-Hollands Kanaal in Alkmaar staat het bedrijfspand van voorheen de Ringers Chocoladefabriek. De fabriek werd in 1905 gesticht door Hendrik Ringers aan het Varnebroek. De zaken gingen goed, en dus werd in 1920 een nieuw bedrijfspand in de stijl van de Amsterdamse School gebouwd aan de Noorderkade. Het bedrijf groeide uit tot een van de grootste ondernemingen in Alkmaar, met op het hoogtepunt 880 personeelsleden in dienst. In de jaren zestig ging het bergafwaarts met het bedrijf, de Ringers-producten werden te duur.

Na diverse overnames ging het bedrijf in 1972 failliet. Daarna werd het fabrieksgebouw overgenomen door meubelhandel Klercq. Helaas werden de gevels door Klercq in de jaren tachtig van de afgelopen eeuw voorzien van een witte beplating, waardoor het pand een moderne uitstraling kreeg. Onlangs ging de firma Klercq failliet en nu wordt het bedrijfspand met sloop bedreigd. Het heeft geen monumentenstatus.

De gemeente heeft plannen om op de plaats van de fabriek een woonwijk te bouwen, het Overstadsgebied.

Gelderland

Tabaksmagazijn krijgt kantoorbox

Druten – Het land van Maas en Waal kende tot de jaren vijftig van de vorige eeuw een grote concentratie van tabaksbedrijfjes. Vele boeren in deze streek teelden tabak, waarvan de geoogste bladeren werden gedroogd in boerderijschuren. De gedroogde bladeren werden vervolgens in tabaksmagazijnen verder bewerkt, het zogenaamde fermenteren. Bij het fermentatieproces werd de aroma van de tabak ontwikkeld. Dit gebeurde door het regelmatig omkeren en drogen van de tabaksbladeren. Na het fermenteren werd de tabak voorbereid om deze geschikt te maken voor verzending naar de sigarenfabrieken elders in het land. Hiervoor werd de nerf handmatig uit het tabaksblad verwijderd. Het bewerken van de tabaksbladeren vond plaats in speciaal hiervoor

gebouwde pakhuisachtige magazijnen. Een van de laatste nog bestaande tabaksmagazijnen staat aan de Hooistraat in Druten. Het eenvoudige bakstenen pand, gebouwd in 1874 was tot 1918 in gebruik als tabaksmagazijn en daarna was het lange tijd een meubelpakhuis. Het magazijn krijgt nu een nieuwe bestemming als kantoorpand.

Projectontwikkelaar HSRO uit Afferden heeft het rijksmonument onlangs gekocht. De buitengevels worden in de oude staat teruggebracht. De binnenzijde krijgt een modern interieur, waarbij een kantoorruimte zal worden ingebouwd volgens het box-in-box-principe. De kantoorunit wordt dan als het ware 'ingehangen' in het oude pakhuis. Het project kost rond de 1,2 miljoen euro.

Berichten

Noord-brabant

Kantoor in ijsfabriek

Breda - De NV Stadsherstel Breda heeft plannen om twee industriële monumenten aan de rand van de binnenstad op te knappen en ze een nieuwe bestemming te geven. Het gaat hierbij om de ijsfabriek 'De Noordpool' en het aangrenzende pakhuis 'de Pelmolen', aan de Jan van Polanenkade. Beide bedrijfspanden staan al enkele jaren leeg en zijn in 2009 gekocht door de NV Stadsherstel Breda. De ligging aan de Jan van Polanenkade was ooit van strategisch belang: via het water van het riviertje de Mark konden goederen en producten makkelijk per schip worden vervoerd. De Mark is in 1941 op deze locatie echter gedempt. Het pakhuis 'de Pelmolen' is in 1686 gebouwd als graanpakhuis. De naam van het pakhuis herinnert aan de nabijgelegen pelmolen, die in de achttiende eeuw is gesloopt. Het pakhuis heeft een traditionele bakstenen tuitgevel en heeft een houten kapconstructie. Later kreeg het pakhuis diverse functies. Het was een tijd een kazerne, een cholera-gasthuis, een kledingdepot en, als laatste, een fietsenopslag. De grote vensters in de voorgevel zijn in 1830 aangebracht toen het gebouw kazerne werd. De voormalige ijsfabriek 'de Noordpool' werd in 1907 gebouwd. De gevel van dit bedrijfspand is opgetrokken in de stijl van de neo-renaissance, met de naam van de fabriek prominent in de voorgevel aangebracht. Door de gekozen bouwstijl sluit het bedrijfspand van de ijsfabriek goed aan bij het graanpakhuis. Beide industriële panden, rijksmonumenten, krijgen een nieuwe bestemming als kantoorruimte. Bij de verbouwing zal de houtconstructie van het graanpakhuis worden versterkt om aan de bouweisen voor de nieuwe functie te kunnen voldoen.

Bezwaar tegen sloop tramremise

Breda-Princenhage - De gebouwen van de tramremise aan de Mastbosstraat 14 in het ten zuiden van Breda gelegen Princenhage worden bedreigd met sloop. Voor het terrein is een plan gemaakt voor de bouw van zestig woningen door projectontwikkelaar Brugfonds. Het voormalige tramdepot is in 1890 gebouwd in opdracht van de Zuid-Nederlandse Stoomtramweg Maatschappij. Het oude hoofdgebouw bestaat uit een langgerekte bakstenen loods, met een interessante betonnen constructie. Na de beëindiging van de tramwegexploitatie in de jaren veertig is het complex als busgarage in gebruik genomen door de BBA. De gemeente Breda heeft voor het complex een sloopvergunning afgegeven, terwijl er nog een bouwkundig onderzoek gaande was naar de cultuurhistorische waarde. Het Princenhaags Museum, de Dorpsraad Princenhage en de Heemkundekring Breda hebben protest aangetekend bij de commissie bezwaarschriften tegen de sloop van de tramremise. Het Princenhaags Museum heeft al eerder een verzoek ingediend bij de gemeente om de tramremise op de lijst van gemeentelijke monumenten te plaatsen.

Steenfabriek Panningen. Foto Marcel Overbeek

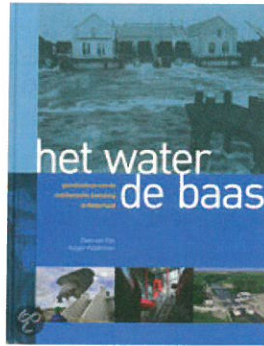
Limburg

Herstel voor ringoven Panningen

Panningen - In maart is de restauratie begonnen van de steenfabriek in het noord-Limburgse Panningen. De 'Heldersche steenfabriek' werd in 1909 gesticht door een aantal lokale boeren. De fabriek was in bedrijf tot 1989. Sindsdien verviel het complex tot een ruïne. De kern van de fabriek wordt gevormd door een ringoven, met centraal een schoorsteen op vierkante voet. De Panningse fabriek is een van de laatste nog overgebleven gave voorbeelden van een authentieke ringoven. Het behoud van de fabriek kreeg daarom hoge prioriteit, en financiële bijdragen voor het herstel werden beschikbaar gesteld door de provincie Limburg en de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE). De steenfabriek zal na het herstel een multifunctionele bestemming krijgen. In de eerste fase van het restauratieproject wordt de schoorsteen gerenoveerd, vervolgens wordt de buitenzijde van de fabriek aangepakt, met onder meer het aanbrengen van nieuwe dakspanten, nieuwe dakpannen en herstel van het metselwerk. Eind 2010 zal de ringoven weer wind- en waterdicht zijn. In de eerste helft van 2011 zal het interieur van de fabriek worden heringericht. De grote open zolder krijgt een functie als activiteitenruimte. Naast de ringoven zal een nieuwe woonwijk verrijzen in opdracht van de Woningbouwvereniging Wonen Helden en Bouwontwikkeling Jongen. De bestaande steenhandel van de Fa. Neessen, naast de ringoven, blijft voorlopig gehandhaafd tot de nieuwe huisvesting van het bedrijf op het bedrijvenpark in Panningen gereed is.

Literatuur

Daan van Rijn en Rutger Polderman:
Het water de baas; geschiedenis van de mechanische bemaling in Nederland. Hilversum, Verloren, 2010. 359 blz., ill., Lit.opg. ISBN 978-90-8704-147-2, Prijs: € 35.

Het grootste deel van Nederland zoals wij dat nu kennen, is in een periode van vele eeuwen op het water veroverd. Eerst met behulp van sluizen, later met windmolens en sinds de negentiende eeuw met gemalen. Met de recent verschenen publicatie 'Het water de baas', een initiatief van de Nederlandse Gemalen Stichting (NGS) wordt voor het eerst een zeer uitgebreid overzichtswerk gepresenteerd dat specifiek ingaat op de geschiedenis van de mechanische bemaling in ons land. De NGS zet zich al sinds 1987 actief in voor de instandhouding van cultuurhistorisch waardevolle gemalen. De hiervoor opgezette inventarisatie en

de daarop gebaseerde database vormen daarbij een zeer nuttig hulpmiddel. In 2007 is op basis van deze gegevens de NGS-Gemalengids tot stand gekomen. Het bestuur van de NGS besloot enkele jaren geleden dat de tijd rijp was om een vervolg op deze (losbladige) gids op te zetten in de vorm van een boek over de geschiedenis van de mechanische bemaling in Nederland. Dit project resulteerde in deze nieuwe publicatie. Het rijk geïllustreerde boek begint met een overzicht van de Nederlandse waterhuishouding door de eeuwen heen. Daarna volgt een uitgebreide beschrijving van de ontwikkeling van de technieken om het land met behulp van machines droog te maken en te houden: van het stoomgemaal in de negentiende eeuw tot het moderne computergestuurde elektrische gemaal tegenwoordig. Daarbij wordt in afzonderlijke hoofdstukken aandacht besteed aan belangrijke innovaties van Neder-

landse waterbouwkundige ontwerpers en aan de fabrikanten, leveranciers en bouwers van gemalen en machines. Aan bod komen onder meer de ontwikkeling van het scheprad, de centrifugaalpomp, de typologie van gebouwen, polders en droogmakerijen, machinefabrieken en architecten en ontwerpers van gemalen.

Afwisselend zijn in de tekst katerns opgenomen met een uitgebreide beschrijving van de belangrijkste gemalen van ons land, fraai geïllustreerd met kleurenopnamen en historische zwartwit-foto's. Het boek sluit af met een blik in de toekomst. 'Het water de baas' is een bijzonder fraai uitgegeven publicatie, en biedt de lezer een zeer compleet beeld van de geschiedenis van de mechanische bemaling in ons land. Met recht een standaardwerk!

Voltooid verleden tijd; Inspire-rende voorbeelden van herbestemd industrieel erfgoed. Zwolle, Provincie Overijssel/ Het Oversticht, 2010. 162 blz., ill. Geen ISBN. Verkrijgbaar bij de provincie Overijssel, Postbus 10078, 8000 GB Zwolle.

Vanaf het begin van de 21ste eeuw probeert de provincie Overijssel met het Stimuleringsprogramma Reanimatie Industrieel en Agrarisch Erfgoed de buiten gebruik geraakte industriële gebouwen te behouden door deze een nieuwe bestemming te geven. De provincie zet hiervoor kennis en geld in. Planprocessen voor herbestemming worden ontwikkeld en er wordt advies

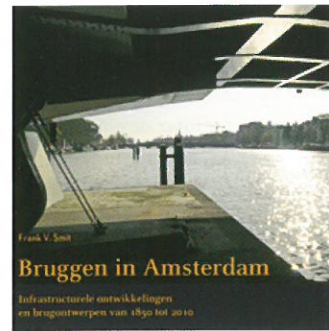
gegeven voor zinvolle herbestemmingsprojecten. In het stimuleringsprogramma ligt momenteel het accent op kennis delen en verwerven. Via dit fotoboek worden geslaagde voorbeelden van herbestemming en herstel van industrieel erfgoed in de provincie Overijssel, maar ook daarbuiten getoond.

Tot de in dit boek opgenomen voorbeelden behoren de tricofabriek in Winterswijk, de Gieterijhal van Stork in Hengelo, de gebouwen van de kruitfabriek in Ouderkerk aan de Amstel, zeepfabriek 'de Adelaar' in Wormerveer, de watertoren in Soest, de Droste-cacaofabriek in Haarlem en de Verkadefabriek in Zaandam.

Van elk object zijn kleurenopnamen opgenomen, met veel aandacht voor het interieur van de gebouwen. Helaas is de beschrijving van de gebouwen summier uitgevallen, slechts enkele kerngegevens worden vermeld, zoals het bouwjaar en het jaar van de vernieuwing/herbestemming. Meer uitgebreide (historische) achtergrondinformatie over de gebouwen had dit fraai uitgegeven boek nog meer betekenis gegeven. 'Voltooid verleden tijd' is vooral een fraai fotoboek, dat een uitstekend overzicht geeft van recente voorbeelden van herbestemming van industriële gebouwen in Nederland.

Literatuur

Frank V. Smit: *Bruggen in Amsterdam; infrastructurele ontwikkelingen en brugontwerpen van 1850 tot 2010.* 396 blz., ill., krtn., reg., bijlagen. ISBN 978-90-5345-337-7. Prijs € 49,95

Dit boek is geen inventariserend overzicht van alle bruggen in Amsterdam, maar een algemeen overzichtswerk dat aandacht besteedt aan de Amsterdamse brug als kunstwerk, ingepast in de stedelijke omgeving. Het boek beschrijft echter ook de opkomst en groei van Amsterdam vanaf het midden van de 19de eeuw en de daarbij behorende ontwikkelingen in het stedelijk overheidsapparaat, in dit geval zich beperkend tot de stedelijke infrastructuur. Kortom, het is ook een kleine geschiedenis geworden van de Dienst

Publieke Werken. Na 1918 ontwikkelde deze dienst zich tot een invloedrijke instantie, die zich bezighield met de inrichting van de publieke ruimte. Veel aandacht werd besteed aan de kwaliteit van de ruimtelijke omgeving, met vanaf 1918 een grote invloed van de architecten van de Amsterdamse School. Deze architecten, waaronder Piet de Klerk, J.M. van der Mey en P.L. Kramer ontwierpen vele bruggen in de periode van het interbellum. De stad werd in deze periode verrijkt met vele prachtig vormgegeven bruggen, die voorzien werden van fraaie versieringen in baksteen en natuursteen. Na de Tweede Wereldoorlog groeide het aantal bruggen in de hoofdstad spectaculair, van 400 in 1951 naar 1628 in 2010. Hierbij horen ook vele

wandel- en fietsbruggen. Een selectie is opgenomen in drie beschreven routes: 1. Singelring met de Westelijke Eilanden en het Oostelijk Havengebied 2. de westelijke Hoofdvaarweg, de Schinkel of Kostverlorenvaart met de verbinding van het Nieuwe Meer met de Ringvaart van de Haarlemmermeer 3. de Oostelijke Hoofdvaarweg, de Amstel. De routes zijn net als het gehele boek mooi geïllustreerd en ook voorzien van vele, soms onbekende afbeeldingen. Het geheel is uitstekend leesbaar en goed vormgegeven. Er zijn ook bijlagen opgenomen, waaronder een technisch overzicht van bewegingswerken en onderdelen van verschillende typen beweegbare bruggen.

Karin Stadhouders: *Steenfabrieken; beelden van een veranderend landschap.* Amsterdam, Uitgeverij Stokerkade, 2010. 144 blz., ill., lit. opg. Oblong formaat. ISBN 978 90 79156 09 2. Prijs: € 17,50.

Eeuwenlang vormden steenfabrieken een karakteristiek onderdeel van het Nederlandse rivierlandschap. Veel oude steenfabrieken zijn sinds de jaren zestig verdwenen, nog slechts enkele complexen zijn overgebleven en worden gekoesterd door erfgoedliefhebbers, betrokken burgers en lokale overheden. In dit boek beschrijft de auteur hoe tijdgenoten vroeger aankeken tegen de steenfabrieken en de arbeiders die er werkten. Dat beeld is onthullend: op het product baksteen was men trots, maar het bakken ervan werd lang beschouwd als een inferieure bezigheid. Het steenovenvolk leefde in de marge van de samenleving. Ook de fabrieken werden niet bepaald beschouwd als een verrijking van het landschap. De auteur is adviseur-onderzoeker van cultureel erfgoed. Deze publicatie is gebaseerd op haar masteropleiding Erfgoedstudies van stad en land aan de Vrije Universiteit in Amsterdam, die zij in 2008 afrondde.

Na een inleiding over de algemene geschiedenis van de Nederlandse baksteenfabricage wordt aandacht besteed aan de beeldvorming van de baksteenfabricage in de afgelopen honderd jaar. Vanuit deze interessante invalshoek wordt de baksteenfabricage belicht aan de hand van vele, soms fraaie historische afbeeldingen, met ruime aandacht voor de arbeiders en de werkomstandigheden. Ook schoolplaten en reclameplaten zijn (in kleur) afgebeeld.

De hoofdstukken worden afgewisseld met citaten uit diverse officiële onderzoeken naar de arbeidsomstandigheden in de baksteenfabricage rond 1900. In een afsluitend hoofdstuk wordt aandacht besteed aan een aantal geslaagde voorbeelden van behouden gebleven steenovens en steenfabrieken met een nieuwe bestemming, waaronder Klein-Hitland, Losser, Heteren, Wageningen, Gilze en Zevenaar. Een uitgebreid literatuuroverzicht is als bijlage opgenomen. Een zeer leeswaardige en fraai geïllustreerde publicatie, die vanwege de gekozen invalshoek een goede, actuele aanvulling vormt op de reeds bestaande literatuur over de Nederlandse baksteenfabricage.

Colofon Industria in Heemschut

Industria is de nieuwsbrief van de Stichting Federatie Industrieel Erfgoed Nederland (FIEN). FIEN zet zich sinds 1984 in voor het behoud van industrieel erfgoed in Nederland. Bij FIEN zijn 65 lokale en regionale stichtingen en verenigingen aangesloten.

Website
www.industrieel-erfgoed.nl

Redactieadres Industria
Redactie Industria
p/a Marcel Overbeek
Noteboomstraat 61
8021 WR Zwolle

Mailadres
industria@industrieel-erfgoed.nl